

‘Een stukje ellende in uw eigen wereldje’¹

Solidariteit met de derde wereld in de Nederlandse vakbeweging

Peter van Dam

Op de voorkant van de krant een vuist die een dennentakje in een wurggreep hield, op de achterkant ‘Een schandalige puzzel’. De adventstijd van de leden van de katholieke vakbeweging werd eind 1972 wreed verstoord door een speciale gezamenlijke uitgave van hun periodieken, *ONKERST* getiteld. ‘Het is geen blijde tijd voor een groot aantal van onze naasten. Daarom ligt hier voor u een allesbehalve blij nummer. Wij proberen een stukje ellende te laten zien in uw eigen wereldje; van de bestaande onvrede, onrechtvaardigheid, agressie binnen ons gezamenlijk gezichtsveld’, meldde de redactie. De ‘schandalige puzzel’ wees de lezer op het bestaan van de internationale solidariteitsactie ‘Wij en Zij’ ten behoeve van de vakbeweging in ontwikkelingslanden. Door de puzzel te maken en de oplossing op een briefkaart met extra postzegels op te sturen konden de leden van de vakbeweging bijdragen aan deze actie, al was het volgens de redactie schandelijk dat op deze manier geld ingezameld moest worden:

Als de vakbeweging en de vakbondsleden hier in Nederland werkelijk solidair zouden zijn, dan zouden ze een opslag op de vakbondscontributie betalen, om daarmee de vakbeweging in ontwikkelingslanden te helpen. Maar dat kan niet. De mensen willen niet en de vakbonden durven een dergelijke opslag niet aan.²

Met wie moesten Nederlandse werknemers eigenlijk solidair zijn?
Met hun naaste collega's, met alle werknemers in Nederland, of

ook met mensen buiten het eigen land? Sinds de jaren zestig was de 'derde wereld' steeds zichtbaarder geworden in Europa, doordat Aziatische, Afrikaanse en Zuid-Amerikaanse landen steeds zelfbewuster eisen stelden aan beterbedeelde landen.³ De geschiedenis van de in 1971 opgerichte Stichting Ontwikkelings-samenwerking Vakbeweging (SOSV) toont de bereidheid tot de grensoverschrijdende solidariteit van Nederlandse werknemers, maar ook de grenzen van die bereidheid. Daarmee past deze geschiedenis in het bredere beeld van de 'lange jaren zeventig'.⁴ Als reactie op het realiseren van overgeleverde idealen zochten Nederlanders naar nieuwe invullingen van idealen als democratie, vrijheid, gelijkheid en welvaart. Zoals zal blijken, liepen de radicaalste idealisten onder hen ook in de SOSV stuk op de praktijk. Dat betekende echter niet dat er helemaal niets van hun idealen terecht kwam. De lotgevallen van de stichting bieden daarnaast inzicht in het tot op heden voortgezette engagement van de vakbeweging voor ontwikkelingssamenwerking. Ten slotte maakt haar geschiedenis duidelijk dat de grenzen tussen 'oude' en 'nieuwe' sociale bewegingen minder scherp getrokken kunnen worden dan vaak is aangenomen.

Sinds begin jaren zestig stonden de leden van de vakbeweging nadrukkelijk voor de vraag hoever hun solidariteit zou moeten gaan. In de maatschappij ging de onvrede over zelfgenoegzame tevredenheid met de geslaagde nationale wederopbouw hand in hand met de aandacht voor de nood in de zogenaamde 'ontwikkelingslanden'. Een toenemend aantal burgers wilde zich inzetten voor deze landen, terwijl de overheid steeds meer geld voor ontwikkelingssamenwerking beschikbaar stelde. De vakbeweging zelf had in de jaren van de wederopbouw een aanzienlijke machtspositie opgebouwd, maar zag zich juist daardoor voor een probleem gesteld: nu de door de vakbeweging nagestreefde sociale zekerheid eindelijk door de overheid werd gegarandeerd, groeide de behoefte aan nieuwe doelstellingen en nieuw idealisme. In dit verband zetten de vakbondsleiders in op een herijking van de solidariteit van hun beweging. Toen de drie grote vakcentrales eind jaren zestig ernst maakten met

een poging tot nauwere samenwerking, bestempelden ze dit terrein tot speerpunt.⁵

De herijking van de solidariteit in de vakbeweging kan met behulp van het door de sociologen Paul de Beer en Ferry Koster gemaakte onderscheid tussen eenzijdige en wederkerige solidariteit worden geanalyseerd. Solidariteit berust dientengevolge altijd op de aanname dat het lot van de één de ander niet onverschillig kan laten, maar de beoordeling van de onderlinge relatie verschilt. Bij eenzijdige solidariteit verleent iemand hulp terwijl hij van mening is daar zelf niet direct beter van te worden. Waar iemand hulp verleent in de veronderstelling zijn eigen positie daarmee automatisch ook te verbeteren, is sprake van wederkerige solidariteit. Omdat de hulpgever zelf direct van zijn actie profiteert, kent deze tweede vorm een hogere mate van verplichting.⁶ In de jaren zeventig stond een deel van de vakbeweging op het standpunt dat werknemers overal ter wereld in het zelfde schuitje zaten. Het debat in de jaren zeventig draaide maar deels om de vraag of solidariteit met de derde wereld nodig was. Uit de geschiedenis van de SOSV blijkt dat vooral omstreden was hoever die solidariteit zou moeten gaan.

Een internationale beweging

Het engagement van de vakbeweging voor de derde wereld heeft in de historiografie weinig aandacht gekregen. In de geschiedschrijving domineert het nationale perspectief, ondanks de internationale gerichtheid die de arbeidersbeweging sinds haar ontstaan heeft gekenmerkt – ‘Proletariërs aller landen, verenigt u!’ – en ondanks het grote belang van lokale en transnationale initiatieven voor de opkomst van de beweging. In de historiografie over engagement voor de derde wereld staan daarentegen ‘nieuwe sociale bewegingen’ op de voorgrond.⁷ De geschiedenis van de SOSV laat zien dat het onbehagen over het lot van de derde wereld en de oproep tot solidariteit met deze landen niet slechts een zaak van opstandige buitenstaanders in nieuwe sociale

bewegingen was. Dergelijke onvrede speelde evenzeer een rol binnen traditionele sociale bewegingen als de vakbeweging.⁸

Sinds het ontstaan van de vakbeweging speelden een internationaal denkkader en internationale organisaties als de socialistische Internationale en het Internationaal Christelijk Vakverbond (ICV) een belangrijke rol in haar geschiedenis.⁹ Na de Tweede Wereldoorlog sloot het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) zich aan bij het anticommunistische Internationaal Verbond van Vrije Vakverenigingen (IVVV).¹⁰ Het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) en de Katholieke Arbeidersbeweging werden opnieuw lid van het ICV. Het zwaartepunt van deze internationale organisaties lag in het Westen, maar vanaf de jaren vijftig gingen ze zich intensief met Zuid-Amerikaanse, Afrikaanse en Aziatische landen bezighouden, deels in concurrentie met elkaar, deels om de communistische organisaties de loef af te steken, die eveneens pogingen deden om in deze regio's voet aan de grond te krijgen.

Vooraf onder de bestuurders van de vakbeweging die het werk van de internationale organisaties het intensiefst volgden, bestond al in de jaren vijftig de overtuiging dat de zaak van de arbeiders in ontwikkelingslanden nauw verbonden was met die van de Nederlandse werknemers.¹¹ Zo citeerde NVV-bestuurder Jan van der Wouwen in 1956 instemmend een resolutie van het IVVV: 'De industrieel ontwikkelde landen hebben de plicht, de miljoenen bewoners van de grote gebieden der wereld, die niet van de industriële revolutie hebben geprofiteerd, te helpen.'¹² In datzelfde jaar nam het jaarlijkse NVV-congres een resolutie aan waarin het stelde dat 'de volkeren der wereld meer en meer één internationale samenleving zijn gaan vormen, waarin de welvaart van allen afhankelijk is van de goede samenwerking tussen en de stabiliteit van alle volkshuishoudingen'. Het was daarom 'de gezamenlijke taak van alle volkeren [...] het levenspeil der onderontwikkelde gebieden meer in overeenstemming te brengen met de beschikbare internationale produktiekrachten en de verschillen in levenspeil te verminderen'. De resolutie sloot af met het voornemen 'dit vraagstuk een belangrijke plaats te

geven in zijn voorlichting naar binnen en naar buiten'.¹³ Ondanks deze ronkende bewoordingen zou het nog meer dan tien jaar duren voor een commissie van de vakcentrale zich actief met ontwikkelingssamenwerking zou gaan bezighouden.

CNV-secretaris Anton Borstlap betoonde zich in 1958 een even vurig voorstander van hulp aan onderontwikkelde landen. Hij schreef op uitnodiging van de in 1956 opgerichte Nederlandse Organisatie voor Internationale Bijstand (Novib) in haar tijdschrift *Onze Wereld* een artikel waarin hij inging op de vraag of christelijke arbeiders het werk van deze organisatie moesten steunen. In katholieke kringen was in 1957 veel beroering ontstaan over de vraag of Novib niet te links was en het werk van de missie in de weg zou staan.¹⁴ Konden christenen zich niet beter concentreren op hun eigen projecten? Borstlap vond dat daarmee de kous niet af was. Nu de arbeiders in het Westen sterke organisaties hadden opgebouwd die hun belangen effectief behartigden, was het tijd om over de grenzen heen te kijken: 'De arbeiders hebben begrepen dat zij niet tevreden mogen zijn met het bereiken van een zeker welvaartsniveau voor de eigen groep in het eigen land. In het Charter van de Internationale Arbeidsorganisatie staat: "Armoede, waar ter wereld zij bestaat, vormt een gevaar voor de welvaart van allen.'" Daarom deed hij een stevig appèl: 'Wij doen nooit genoeg. En iedere arbeider in Nederland, die nog kennis draagt van de toestand waaronder zijn grootvader moest leven en werken, zal naast zijn bijdrage aan de internationale hulpverlening die hij als lid van zijn vakorganisatie opbrengt, ook meedoen met de NOVIB.'¹⁵

Terwijl de leiding van de vakbeweging haar solidariteit nadrukkelijk in een globaal kader positioneerde, groeiden de vakcentrales in Nederland naar elkaar toe. Aanleiding daartoe waren de goede samenwerking van de vakcentrales en twijfels over de zin van zelfstandige confessionele organisaties in het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) en het CNV. Een eerste tastbaar resultaat waren de gemeenschappelijke actieprogramma's die de vakcentrales opstelden. Daarin legden ze de regering hun wensen voor. Het eerste gemeenschappelijke *Program van actie* uit 1967 vermeldde onder punt vier dat 'uit

het oogpunt van solidariteit [...] het westen zich steeds meer de nood in de ontwikkelingslanden' zou moeten aantrekken. Concreet riepen de vakcentrales op tot het verhogen van de overheidsbijdrage voor ontwikkelingshulp. De regering zou zich ook moeten inzetten voor betere handelsvoorwaarden voor ontwikkelingslanden en voor een verlichting van hun 'drukkende last van de rente- en aflossingsverplichtingen'. Van het bedrijfsleven verwachtte de vakbeweging initiatieven om de 'sociale en economische infrastructuur' in ontwikkelingslanden te verbeteren. Bovendien kondigden ze aan in eigen kring meer geld op te willen halen voor ontwikkelingshulp.¹⁶

In het tweede actieprogramma voor de periode 1971-1975 kreeg ontwikkelingssamenwerking een nog belangrijkere plaats. Het eerste hoofdstuk van het programma was aan het onderwerp gewijd. Opvallend genoeg bleven bedrijven ditmaal buiten beschouwing als partners voor ontwikkelingshulp. Bovendien had het programma scherpere contouren dan in 1967. De overheidsbijdrage aan ontwikkelingssamenwerking zou tot eind jaren zeventig volgens de door de Verenigde Naties geformuleerde doelstellingen tot twee procent, in de komende kabinetsperiode volgens de vakbeweging in ieder geval al tot 1,4% moeten stijgen. Nog altijd werd het verbeteren van de handelspositie van ontwikkelingslanden genoemd, maar nu was er meer aandacht voor de 'sociale infrastructuur' en voor het idee dat ontwikkelingshulp 'echte hulp' moest zijn, vrij van bindingen aan de geveer. Hun eigen inspanningen wilden de vakcentrales ook vergroten.¹⁷

Het grote gewicht dat in deze actieprogramma's van de vakcentrales aan ontwikkelingssamenwerking werd toegekend is opvallend. Deze programma's waren bedoeld om het beleid van de Nederlandse regering te beïnvloeden. Dat ontwikkelingssamenwerking waar het om de belangen van Nederlandse werknemers ging als prioriteit werd benoemd, laat zien hoe de notie van solidariteit zich in deze periode verbreedde. In de ogen van de vakbondsleiders strekte het belang van Nederlandse werknemers zich blijkbaar uit tot het verbeteren van de positie van werknemers in ontwikkelingslanden.

Voor de bestuurders van de drie vakcentrales – NVV, NKV, CNV – waren de gezamenlijke actieprogramma's en voorlichting slechts een eerste stap op weg naar een nauwere samenwerking. Ondanks verschillen van inzicht over de precieze vorm van die de samenwerking zochten vakbondsleiders vanaf 1971 naar mogelijkheden om samen een federatie te vormen. Op zo'n federatie namen ze een voorschot door een gemeenschappelijk wetenschappelijk bureau op te zetten. Daarnaast besloten ze samen een stichting in het leven te roepen, die zich met ontwikkelingsvraagstukken bezig moest houden, de Stichting Ontwikkelingssamenwerking Vakbeweging.¹⁸

Bewust pragmatisch – Stichting Ontwikkelingssamenwerking Vakbeweging

De solidariteit van de Nederlandse vakbeweging met werknemers overal ter wereld was het uitgangspunt van de pogingen van de vakcentrales om zich met ontwikkelingshulp in te laten. Dit kwam treffend tot uitdrukking in een 'lesbrief' over 'Rijke en arme landen', die het Overlegorgaan in 1970 uitgaf. De Nederlandse werknemer, zo meldde de brief,

... voelt zich solidair met de miljoenen die elders in precies zulke kommervolle omstandigheden – en erger nog – leven, als de arbeiders in ons eigen land in de negentiende eeuw. [...] Financiële steun en uitzending van jonge arbeiders naar de ontwikkelingslanden zijn vormen van directe hulp die de vakbeweging verleent. Belangrijker echter is het, dat in de ontwikkelingslanden een eigen krachtige vakbeweging tot stand komt. [...] Solidariteit van alle werknemers – waar ook ter wereld – wordt door de Nederlandse vakbeweging sterk bevorderd.¹⁹

Daarmee sloot de Nederlandse vakbeweging naadloos aan bij de toenmalige westerse trend onder sociaal-democraten en christen-democraten tot solidariteit met de derde wereld.²⁰

Hoe moest het werk van de nieuwe stichting er in de praktijk uitzien? In de geschiedenis van de Nederlandse ontwikkelingshulp zijn drie verschillende soorten activiteiten te onderscheiden: politieke lobby ten bate van ontwikkelingssamenwerking, concrete projecten om mensen in nood te helpen en om ontwikkeling te bevorderen, en ten slotte bewustwordingswerk of mentaliteitsverandering. Uitgangspunt van die laatste insteek is dat de problematiek van de derde wereld alleen kan worden opgelost wanneer de bevolking in eigen land van de noodzaak tot verandering overtuigd is.²¹ Met politieke lobby hield de SOSV zich slechts terzijde bezig, vooral door mee te denken over de eisen die de vakcentrales omtrent dit onderwerp formuleerden. Het eigenlijke lobbyen liet ze over aan vakbondsbestuurders. Het personeel van de stichting zelf had noch het profiel, noch het mandaat zich direct in de politiek te mengen, te meer daar de leden van het Overlegorgaan waar het ging om politieke stellingnames omzichtig te werk gingen met het oog op de onderlinge politieke kleurverschillen.

In de aanloop naar de oprichting van de stichting ging de aandacht vooral uit naar concrete ontwikkelingsprojecten. De commissie van het NVV die zich sinds 1967 met het onderwerp had beziggehouden, was tot het inzicht gekomen dat het verstandig zou zijn zich op Suriname en de Nederlandse Antillen te concentreren. Juist omdat de commissie verwachtte dat de vakbondsleden voor dergelijke acties het makkelijkst te motiveren zouden zijn, kwamen deze uiteindelijk ook van de grond.²² Op initiatief van het Overlegorgaan werd deze lijn de volgende jaren doorgetrokken. In gesprekken met de betrokken ministeries bleek dat er middelen beschikbaar waren voor 'sociale opbouw' in de rijksdelen. De vakcentrales werd gevraagd een gezamenlijk plan uit te werken om daar de vakbeweging te helpen opbouwen.²³

De belofte van overheidsmiddelen was een belangrijke impuls voor het tot stand komen van de SOSV. Snel werd een voorstel voor een stichting uitgewerkt, die tot doel kreeg 'de sociale infrastructuur in de ontwikkelingslanden te versterken'. Daarnaast stelde de commissie voor om ook projecten in andere gebieden, vooral in Indonesië, in de stichting onder te brengen. Volgens een in de onderlinge samenwerking vertrouwd recept stelde het bestuur van het Overlegorgaan een verdeelsleutel voor de jaarlijkse bijdragen op naar orde van grootte van de centrales: het NVV 46.000, het NKV 33.000 en het CNV 20.500 gulden. In het bestuur van de stichting zouden de centrales alle drie een eigen vertegenwoordiger benoemen, plus één gezamenlijke kandidaat.²⁴

De volgende jaren stuurde de stichting metterdaad adviseurs naar Suriname en de Antillen en betaalde ze studiebeurzen voor vakbondsleiders uit die landen om in Nederland bijgeschoold te worden. Daarnaast probeerde directeur Jeuken met behulp van contacten uit de internationale vakbeweging vakbondsleden uit ontwikkelingslanden te helpen projecten te financieren met middelen uit Nederlandse fondsen.²⁵ Om dergelijke projecten te stimuleren publiceerde de SOSV zelfs de brochure *How to use Dutch official development aid for trade union projects in developing countries?*, die afsloot met de klemmende oproep: 'It is worth while to use as much as possible the existing possibilities to spend government aid for the benefit of trade unions in developing countries. In this report we showed you the possibilities. Please use them.'²⁶

De SOSV speelde haar rol als projectbureau aanvankelijk met enige terughoudendheid. In de eerste plaats richtte ze zich alleen op projecten die aan de vakbeweging gerelateerd waren. De leiding van de vakcentrales stond niet te springen om een grotere rol in het ontwikkelingsbeleid. De stichting had dan ook niet de ambitie om met andere organisaties voor ontwikkelings-samenwerking als Novib, ICCO en CEBEMO te concurreren. Om haar activiteiten tot een goed einde te brengen viel de SOSV nauwelijks terug op de contributie van de reguliere leden van

de vakbeweging. Alleen de directeur en de secretaresse werden uit de kassen van de vakcentrales betaald. Drie medewerkers die vanaf 1972 belast werden met bewustwordingswerk konden uit overheidssubsidies gefinancierd worden. Afzonderlijke projecten werden door externe financiers betaald. Toch vonden de medewerkers van de stichting en de opdrachtgevers van het Overlegorgaan het belangrijk dat de projecten pasten in het kader van de solidariteit binnen de internationale vakbeweging en niet ver van de gewone leden af stonden. Ze moesten bij voorkeur worden uitgevoerd in delen van het Koninkrijk of in Engelstalige landen. Om hun welslagen goed te kunnen volgen, moest regelmatig verslag van de voortgang worden gedaan.²⁷

Ondanks deze pogingen om bij de leefwereld van de werknemers aan te sluiten moesten de voortrekkers van het engagement voor de derde wereld concluderen dat mensen wel bereid waren zo nu en dan iets bij te dragen, maar dat zij de problematiek niet zo serieus namen als de organisatie dat graag zou zien. Die spagaat tussen bezorgden enerzijds en een groot deel van de bevolking anderzijds leidde sinds het einde van de jaren zestig tot een toegenomen belang van activiteiten gericht op 'bewustwording' en 'mentaliteitsverandering'. Die insteek werd versterkt door de groeiende aandacht voor de wereldwijde economische structuur als oorzaak van de problemen van ontwikkelingslanden, bijvoorbeeld rondom de wereldhandelsconferenties. Daarnaast bestond in linkse intellectuele kringen in aansluiting bij denkers als Frantz Fanon en Herbert Marcuse het idee dat vergaande veranderingen door een samenwerking van westerse avant-garde en het proletariaat van de derde wereld bereikt kon worden. Ten slotte importeerden kritische burgers in de jaren zeventig uit Zuid-Amerika de ideeën van denkers als Paulo Freire, die stelden dat bevrijding in het persoonlijke leven moest beginnen. Ontwikkelingshulp was vanuit dit radicale perspectief 'thuiswerk' – geen zaak van eenzijdige, maar van wederkerige solidariteit.

Praktisch gevolg kreeg het streven naar bewustwording in eigen land in 1970, toen de Nederlandse regering de Nationale

Commissie Ontwikkelingsstrategie (NCO) in het leven riep, waarvan prins Claus de voorzitter werd. Deze commissie had als taak de internationale ontwikkelingsstrategie van de Verenigde Naties, die haar doelstellingen tot dan toe bij lange na niet had kunnen realiseren, in Nederland meer handen en voeten te geven. Om dat te bereiken bracht de commissie particuliere organisaties uit het veld bij elkaar aan tafel en probeerde ze informatievoorziening voor de bevolking te verbeteren om zo meer draagvlak voor ontwikkelingshulp te creëren. Bovendien stelde ze subsidies beschikbaar voor projecten van particuliere organisaties die bewustwording beoogden te bevorderen.²⁸

Het streven naar bewustwording kreeg ook de SOSV in zijn greep. Op basis van een rapport van de NCO luidde de vakbeweging begin jaren zeventig de noodklok. Deze commissie had een enquête laten uitvoeren om een beeld te krijgen van de houding van de bevolking ten overstaan van ontwikkelingshulp. Vooral arbeiders bleken vaak negatief te denken over dit onderwerp. 53% van de ondervraagde arbeiders gaf aan niet meer over ontwikkelingshulp te willen vernemen, terwijl hun kennis hierover gering bleek. De bereidheid zelf iets op dit terrein te doen bleek lager dan bij alle andere bevolkingsgroepen. Wel was deze groep bovenmatig geïnteresseerd in wat de gevolgen van ontwikkelingssamenwerking voor hun eigen situatie waren. Interne discussies over de actieprogramma's van de drie vakcentrales hadden een vergelijkbaar beeld opgeleverd: leden vonden dat ontwikkelingssamenwerking door het Overlegorgaan te hoog op de agenda werd geplaatst. 'Bij het horen van het woord "ontwikkelingssamenwerking" denken de arbeiders minder dan alle andere doelgroepen aan solidariteit, economische groei en betere welvaartsdeling', concludeerde SOSV-directeur Jeuken op basis van het rapport.²⁹ Dat beeld veranderde in de loop van de jaren zeventig niet, zo blijkt bijvoorbeeld uit de onderzoeken van de wetenschappelijke stichting van het overlegorgaan. De economische malaise die vanaf de oliecrisis in 1973 om zich heen greep, wakkerde het concentreren op de eigen situatie eerder nog aan.³⁰

De populariteit van bewustwording, de conclusie dat het juist onder arbeiders niet goed gesteld was met de steun voor ontwikkelingswerk, en de beschikbaarheid van subsidiegelden maakten dat het bevorderen van bewustwording onder de leden van de vakbeweging steeds meer nadruk kreeg binnen de SOSV. Startschot voor de activiteiten op het terrein van bewustwording was de toezegging van subsidie voor een grootschalig driejarig SOSV-bewustwordingsproject door de NCO.³¹ Door werknemers te informeren over de omstandigheden in de derde wereld moesten werknemers meer begrip gaan opbrengen voor de ontwikkelingsproblematiek. 'Wil de Nederlandse vakbeweging antwoord kunnen geven op deze en andere vragen en wil ze in de toekomst mee kunnen werken aan de oplossing van de problematiek, dan moet zij kunnen rekenen op het bewustzijn van de leden van hun eigen situatie', meldde de stichting in een folder waarin ze haar werkzaamheden op het terrein van bewustwording in 1973 presenteerde.³²

Het bewustwordingsproject van de stichting groeide uit tot haar belangrijkste activiteit in de eerste helft van de jaren zeventig. De drie aangetrokken projectmedewerkers hadden de paradoxale taak de mentaliteitsverandering van de leden van de vakbeweging zo te ondersteunen dat deze 'van onderaf, op geheel eigen wijze, de problematiek kunnen aanpakken'. Dit doel hoopte de stichting in drie fases te kunnen bereiken. In de eerste fase zou het opzetten van lokale werkgroepen worden bevorderd door het geven van cursussen aan kaderleden en zogenaamde 'sleutelfiguren', leden van de vakbeweging die geacht werden invloedrijk te zijn. In de tweede fase zou de vorming van werkgroepen worden voortgezet en uitgebreid met het ontplooiën van concrete activiteiten die bewustwording verder moesten bevorderen. Ten slotte zouden de werkgroepen volgens de opzet van de stichting in de derde fase, die in de zomer van 1974 moest aanbreken, dusdanig zelfstandig zijn, dat ze zelf beleidsvoorstellen konden formuleren om binnen de vakbeweging de mentaliteitsverandering op grotere schaal te bewerkstelligen.³³

De taak van de bewustwordingsmedewerkers van de stichting lag volgens de opzet vooral in het geven van cursussen aan potentiële oprichters van werkgroepen en aan het ondersteunen van de bestaande lokale werkgroepen met informatiemateriaal en ideeën voor activiteiten. Dat deden ze met enig succes. Eind 1973 hadden 229 leden van de vakbeweging en 108 bestuurders een door de stichting georganiseerde cursus gevolgd. Om de informatievoorziening te stroomlijnen gaf ze van 1973 tot 1976 een eigen periodiek uit, *SPUIIS* getiteld, in twee varianten: de rode voorzag de geïnteresseerden van handvatten voor hun organisatorische werkzaamheden, de groene was bedoeld om hen met inhoudelijke informatie over de ontwikkelingsproblematiek te bevoorraden.³⁴ Verder werkte de stichting samen met de omroepvereniging Radio Volksuniversiteit om uitzendingen over internationale solidariteit en de mogelijkheden van praktische inzet in Nederland voor dat doel bekend te maken. Ook werkte men zo nu en dan samen met de makers van het VARA-radioprogramma *Van onderen*. Na veel gesteggel mislukte echter de geplande samenwerking met Teleac, die een televisieserie met soortgelijke strekking had moeten opleveren.³⁵

Om de leden van de vakbeweging van de noodzaak van wederkerige solidariteit te overtuigen, publiceerde de SOSV in de eerste plaats het boekje *Ons soort mensen*, dat door de bekende activist Piet Reckman werd geschreven. Reckman was het gezicht van de in Odijk gevestigde Sjaloorn-groep, die naam had gemaakt als oecumenisch geïnspireerde actiegroep voor vrede en internationale solidariteit. In *Ons soort mensen* beschreef Reckman hoe de landen in de derde wereld door het westen werden uitgebuit. Dat was volgens de auteur geen verhaal dat alleen over anderen ging, immers 'iedereen kent: de schrikbarende ongelijke verdeling van inkomen, macht, goederen, kansen op ontwikkeling. Terwijl onze wereld een wordt en alle grenzen vervagen door de techniek, door de handel, de economie, de informatie, blijkt steeds meer dat die wereld hopeloos verdeeld is.' De multinationals moesten het vooral ontgelden, omdat zij zowel de ontwikkelingslanden als de westerse economieën in hun greep hielden. Hoopvol wees

Reckman echter op de keerzijde van deze macht: door samen te werken konden werknemers uit verschillende landen deze grote bedrijven intomen.³⁶

In aansluiting op het idee van deze veronderstelde verbondenheid van Nederland en de derde wereld besloot het bestuur van de SOSV zich op het zichtbaar maken van die verbondenheid toe te leggen. In de toekomstplannen voor het bewustwordingsproject die in augustus 1974 circuleerden, schreef men over het informatiemateriaal dat de werkgroepen nodig hadden: 'Het "eigene" van deze informatie zal moeten zijn dat ze de problematiek op zodanige wijze brengt dat die aansluit bij de ervaringswereld van de mensen die er mee moeten werken. Het zal daarbij gericht moeten zijn op het leggen van verbanden.'³⁷

Aan deze visie koppelde de stichting concrete pogingen om de ontwikkelingsproblematiek dichterbij huis te brengen. In 1974 publiceerde ze een uitvoerige studie van de hand van econoom Maarten van Klaveren over de winning van bauxiet in Suriname en de daarop volgende productie van aluminium door het door Shell ingelijfde bedrijf Billiton. De studie was bij uitstek het product van de samenwerking binnen de vakbeweging, aangezien de SOSV haar in opdracht had gegeven bij de gezamenlijke wetenschappelijke stichting van de vakcentrales. Van Klaveren onderbouwde de keuze voor Billiton en Suriname door te verwijzen naar de aansluiting bij actuele Nederlandse debatten over Aluminium Delfzijl en het Pechiney-concern in Vlissingen, de mogelijkheid die de band met Nederland bood om de resultaten te verbinden met eigen acties en de bestaande contacten met de vakbeweging in Suriname.³⁸

Bauxiet, Billiton en Suriname beschreef de wijze waarop aluminium gewonnen en verwerkt werd. De bijbehorende arbeidsomstandigheden en de bedrijfseconomische feiten kwamen eveneens aan bod. Vervolgens plaatste Van Klaveren deze zaken in het bredere perspectief van de wereldwijde aluminiumindustrie. Zijn conclusie luidde dat noch het door Tinbergen verdedigde idee van een betere wereldwijde arbeidsdeling, noch de door Reckman in *Ons soort mensen* geuite kritiek op de werkwijze van

een aantal multinationals de kern van het probleem raakte. ‘Zegt men niets over de voornaamste krachten die op dit moment de arbeid over de hele wereld verdelen en zich de vruchten daarvan toeëigenen – of probeert men dit gemis, zoals Reckman, met een kromme pseudo-marxistische redenering op te vangen – dan is ieder praten of schrijven over “herstructurering” in onze ogen zinloos.’ Alleen betere controle op de multinationale bedrijven, het opbouwen van een tegenmacht tegen deze bedrijven door de internationale vakbeweging en een verandering van de machtsverhoudingen in de derde wereld ten gunste van de nationale regeringen aldaar zou een echte oplossing kunnen bieden.³⁹

De bevindingen van deze studie werden tegelijkertijd gepopulariseerd in het eveneens door de SOSV uitgegeven boekje *De buit is binnen*, dat bedoeld was als een model ‘waarmee vakbondsleden en andere geïnteresseerden aan het werk kunnen om zo zelfstandig mogelijk, met andere combinaties van producten, de rol van de multinationale ondernemingen in ontwikkelingslanden aan een onderzoek te onderwerpen’.⁴⁰ In navolging van deze voorzet probeerden lokale werkgroepen de leefwerelden van Nederlandse werknemers te verbinden met die van werknemers in de derde wereld door op zoek te gaan naar banden van hun eigen Nederlandse bedrijfsvestigingen met bedrijven in de derde wereld. Zo wist een werkgroep in de regio noord werknemers van Philips in Stadskanaal te interesseren voor het lot van Philips-werknemers in Colombia.⁴¹ Ook over AKZO en Unilever publiceerde men brochures waarin de Nederlandse werknemers werd getoond hoe hun bedrijf als multinational opereerde en daardoor werknemers over de hele wereld enerzijds met elkaar verbonden waren en anderzijds tegen elkaar uitgespeeld werden door de directie van de bedrijven.⁴²

De radicalere koers die de drie bewustwordingsmedewerkers van de SOSV voeren, viel niet bij alle geldschietters van de stichting in goede aarde. Voor het CNV-blad *Evangelie en Maatschappij* analyseerde Henk Koetsier in 1974 de manier waarop het denken over ontwikkelingssamenwerking zich de afgelopen jaren had ontwikkeld. ‘Ontwikkelingssamenwerking is hoe langer hoe

meer een binnenlandse aangelegenheid geworden', stelde hij. Tien jaar eerder was er volgens hem vooral aandacht geweest voor de noodzaak van veranderingen in de ontwikkelingslanden. Daar kon armoede overwonnen worden met behulp van kennis en kapitaal dat door de rijke landen beschikbaar moest worden gesteld. Aan het eind van de jaren zestig was het geloof in de mogelijkheden van dergelijke hulp tanende. In plaats daarvan richtte de aandacht zich op de verbinding tussen de problemen ver van huis en dichtbij huis: 'In al deze probleemgebieden werd geconstateerd dat de belangen van de kapitaalbezittende klasse de doorslag geven, terwijl de belangen van de arbeidersklasse daaraan ondergeschikt gemaakt worden. [...] Daarmee is het ontwikkelingsvraagstuk van een *landentegenstelling* (arme landen tegenover rijke landen) geworden tot een *klassentegenstelling* (proletariaat tegenover kapitaal)', vatte Koetsier kernachtig samen.

Zo ging de overgang naar 'ontwikkeling als thuiswerk' hand in hand met een politisering van het ontwikkelingsvraagstuk.⁴³ Die politisering bracht het CNV, dat zich altijd tegen het uitgangspunt van een permanente klassenstrijd had verzet, in een moeilijke positie: de centrale wilde zich inzetten voor ontwikkelingssamenwerking, maar niet vanuit het perspectief van een klassentegenstelling. De sleutel tot de harten van de werknemers die de activisten van de SOSV meenden te hebben gevonden, wilde de christelijke vakcentrale dus niet gebruiken.

De politisering bracht de door de drie vakcentrales gedragen SOSV in de problemen. De drie vakcentrales waren weliswaar naar elkaar toegegroeid, maar hielden er toch regelmatig afwijkende standpunten op na. De stichting moest daarom op haar tellen passen. Vooral haar radicale bewustwordingsmedewerkers zagen zich regelmatig geremd door de afspraken die in het kader van het Overlegorgaan waren gemaakt over de activiteiten van de gezamenlijke vakcentrales. Dat ging niet altijd goed. Zo probeerde de SOSV de activiteiten van het in 1973 opgerichte tweede Bertrand Russell Tribunaal, dat zich bezighield met misstanden in Brazilië, Chili en Latijns-Amerika, onder de aandacht van de

vakbeweging te brengen. Ze deed dit ondanks het feit dat het Overlegorgaan het initiatief zijn medewerking had onthouden.⁴⁴

De roep om internationale solidariteit zette de verhoudingen binnen de vakbeweging verder op scherp. Met de protesten tegen de oorlog in Vietnam wilde vooral het CNV niets te maken hebben. Een verzoek om deelname aan een advertentie-actie voor Vietnam werd door het overlegorgaan in 1975 afgewezen met het argument 'dat de gebruikelijke lijn in [...] het Overlegorgaan tot dusverre is geweest ons als vakbeweging niet te mengen in vraagstukken betreffende de erkenning van regeringen of staten'.⁴⁵ De vraag of de SOSV in mocht gaan op een verzoek om samenwerking van de 'Brede Vietnam Beweging Nederland' werd door het Overlegorgaan in datzelfde jaar om vergelijkbare redenen afgewezen.⁴⁶ Niet in alle gevallen kon binnen het Overlegorgaan echter een gezamenlijke koers gevonden worden.

Vooraf rondom de acties voor Chili kwam het regelmatig tot onenigheid tussen de vertegenwoordigers van de verschillende centrales. Zo gaf het NVV in 1973 aan positief te staan ten overstaan van een verzoek tot financiële steun voor het Chili-comité en het verzoek deel te nemen aan een demonstratie op 15 december van dat jaar. Van de zijde van de katholieke vakcentrale liet men weten dat men weliswaar niet negatief tegenover deze verzoeken stond, maar toch ook niet inzag waarom de vakbeweging zich met deze zaken bezig zou moeten houden. De christelijke vakcentrale was echter resoluut tegen. Tijdens de vergadering waar de zaak besproken werd, bleken haar vertegenwoordigers dusdanig ontstemd over de stellingname van de SOSV ten gunste van Chili, dat het naar nauwelijks verhulde dreigementen greep: 'Het CNV is bereid een duidelijke verantwoordelijkheid voor de SOSV te dragen, maar dan moet dit ook mogelijk zijn'.⁴⁷

Een jaar later was het conflict nog niet uit de wereld: NKV en NVV namen op 11 september (de sterfdag van voormalig socialistisch president Salvador Allende) in Amsterdam deel aan de Chili-demonstratie, de leden van het CNV bleven thuis.⁴⁸

Net voordat de bom barstte, kon ze onschadelijk worden gemaakt. Eind 1973 gaf het CNV opnieuw aan dat het niet tevreden

was over het werk van de stichting: 'Wij hebben de indruk dat binnen deze stichting gewerkt wordt vanuit een achtergrond en op basis van uitgangspunten, die wij beslist niet de onze kunnen noemen.'⁴⁹ De samenwerking tussen de vakcentrales liep echter pas spaak toen bleek dat het CNV niet mee wilde gaan in de plannen voor een vakbondsfederatie, waarin de drie centrales een groot deel van hun autonomie zouden verliezen. Toen duidelijk werd dat de andere twee centrales deze federatie zonder de christelijke vakbeweging alsnog wilden realiseren, stond het overleven van de SOSV op het spel. De christelijke vakcentrale liet in de vergadering van het dagelijks bestuur van de stichting weten niet al te bezorgd te zijn: 'Als NVV en NKV de SOSV willen opheffen, dan zal het CNV niet hemel en aarde bewegen om dit te beletten.' Toch bleek ook die centrale het ontwikkelingsvraagstuk wel van belang te vinden: 'Er zal vooraf echter duidelijkheid moeten verkregen worden hoe m.n. het bewustwordingsproject doorgezet gaat worden. Daar zal een, ook voor het CNV bevredigende oplossing voor gevonden moeten worden.'⁵⁰ De vakcentrale wilde wel doorgaan met werk ten behoeve van de derde wereld, maar dan niet volgens de radicale koers van de bewustwordingsmedewerkers van de SOSV.

De onvrede over het functioneren van de stichting en het mislukken van de plannen voor een fusie van de drie vakcentrales betekenden niet het einde van het werk van de SOSV, maar bood wel de gelegenheid haar radicaalste activiteiten stilzwijgend te staken. Solidariteit met de derde wereld verdween niet van de agenda, maar te midden van het economisch zwaar weer, de fusieperikelen en de zoektocht naar de eigen identiteit wilde geen van de drie vakcentrales te veel tijd en geld in het ontwikkelingsvraagstuk steken. De vakcentrales kozen er vanaf het midden van de jaren zeventig voor gematigde bewustwordingsprojecten in het algemene vakbondswerk te integreren.

Deze nieuwe bewustwordingsstrategie kon de goedkeuring van de NCO niet wegdragen. Zij wilde een directe (ook financiële) betrokkenheid van de vakbeweging bij ontwikkelingssamenwerking. Daarom kende de commissie in 1980 subsidie toe aan

de stichting Diensten Internationale Arbeiderssamenwerking, die probeerde bewustwordingsactiviteiten voor werknemers op touw te zetten buiten de vakbeweging om. Gebrek aan financiële steun en een weinig enthousiaste reactie van de vakbonden leidden ertoe dat de stichting haar activiteiten in 1985 moest beëindigen. De vakcentrales zetten daarentegen in op hun taak als politieke lobbyorganisatie en op de mogelijkheden zowel de politiek als de eigen leden in het kader van hun reguliere werkzaamheden op de problematiek van de derde wereld aan te spreken.⁵¹ Een belangrijke spil daarbij waren vakbondsprojecten in ontwikkelingslanden, waarvoor via de media aandacht werd gevraagd. Medewerkers van de SOSV bleven dergelijke acties plannen en uitvoeren, zeker nadat het ministerie van Ontwikkelingssamenwerking de vakbeweging in 1974 een vaste plaats toekende binnen het medefinancieringsprogramma.⁵²

Solidair, met mate

Zo heet het, bewustwording van vakbondsleden, van leden van bonden die zich in willen zetten voor de oplossing van de armoede, de ellende, die de wereld maken tot een tranendal. Het moet bij de basis beginnen, zeggen de mensen van het midden, van de top, van geleerden en na-apers van die geleerden. Bij de basis moet het beginnen, zegt de bond. Het is een afschuifstelsel natuurlijk, want hoe zou die basis dat moeten doen, terwijl juist diezelfde basis onmondig wordt gehouden.⁵³

Met deze woorden blikten de drie projectmedewerkers terug op het vierjarige bewustwordingsproject van de SOSV. Zij waren teleurgesteld in de leiding van de vakcentrales, die de stichting te weinig zou hebben gesteund. De werknemers aan de basis hadden evenmin de verwachtingen van de medewerkers van de stichting vervuld: 'De meeste leden zijn lid om de bond te steunen omdat daardoor mensen kunnen worden betaald die

weer kunnen zorgen voor een nog beter inkomen. Van solidariteit is nog geen sprake.⁵⁴

De strijd tussen radicale voorstanders van wederkerige solidariteit en een gematigder streven naar eenzijdige solidariteit werd bij het integreren van het werk van de stichting in de structuur van de vakbeweging stilletjes beslecht. Zelf zagen de radicale medewerkers van de stichting het einde in 1975 al naderen: 'Juist nu de mensen beginnen in te zien hoe men moet werken om onder een breed vakbondspubliek aan te geven wat wij met de derde wereld te maken hebben, juist op dat moment komt het geluid uit de vakcentrales om het project te stoppen.'⁵⁵ Maar er was, zo hadden de vakcentrales gesignaleerd, wel degelijk ruimte om het werk voort te zetten. De stichting zou in ieder geval tot 1 januari 1977 actief mogen blijven. Eventueel kon haar werk vervolgens in de nieuwe federatie van NVV en NKV, die in 1975 definitief op komst was, een nieuwe plaats krijgen. Met het oog op een dergelijke voortzetting stelden directeur Jeuken en zijn staf voor om binnen die federatie 'een soort vliegende brigade' te vormen, die de leden in hun eigen werkkring zou kunnen ondersteunen bij het bevorderen van bewustwording.⁵⁶

In 1977 verdween de SOSV als landelijk actieve stichting van het toneel. De door haar gevormde werkgroepen bleven lokaal soms wel actief. Ze konden zich aansluiten bij de projecten die de nieuw opgerichte Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) en het CNV nu ieder op eigen houtje organiseerden. Binnen de christelijke vakbeweging was daarvoor de al sinds 1967 geïnstitutionaliseerde 'CNV-Actie Kom Over' het aangewezen middel. Nu de eigen actie zich niet meer hoefde te positioneren naast de activiteiten van de SOSV kon zij haar activiteiten verder uitbreiden.⁵⁷ Binnen de FNV bleven de eerste jaren de activiteiten van haar voorgangers naast elkaar bestaan, terwijl men ook een deel van de gezamenlijke nieuwe activiteiten voor ontwikkelingslanden onderbracht bij het Fonds Sociale Projecten. In 1982 gingen dit fonds, het Fonds Ontwikkelingssamenwerking NVV en het NKV-fonds Wij en Zij op in de Stichting Wij en Zij (sinds 1997 FNV Mondiaal). Daarnaast bleven de vakcentrales het regeringsbeleid

op het terrein van de ontwikkelingssamenwerking kritisch volgen, zonder daarbij echter een beduidende rol voor de eigen organisaties op te eisen.⁵⁸ Ook voormalig SOSV-directeur Jeuken bleef nog enige jaren in de nieuwe federatie actief. Onder andere met middelen uit het vakbondsmedefinancieringsprogramma van de nationale overheid organiseerde hij sinds 1975 reizen naar ontwikkelingslanden, waar hij contacten legde met lokale vakbonden. Door vakbondsleden, ambtenaren en journalisten mee te laten reizen konden deze reizen op de nodige publiciteit rekenen.

De pogingen om de solidariteit van de vakbeweging te herijken hadden al met al een tweeslachtig resultaat. Gemeten aan het ideaal van de meest radicale vernieuwers, die de werknemers probeerden te overtuigen van een wederkerige solidariteit met hun collega's in de derde wereld, is de balans teleurstellend. Dat ideaal had Ferry Franssen in *De prijs van solidariteit* in 1975 als volgt omschreven:

Werkelijke solidariteit, het werkelijk één-voelen met de armen van de derde wereld, is méér dan goedheid. Echte solidariteit vraagt een prijs; vraagt om het samen delen van kennis, macht en bezit. Van ónze kennis, ónze macht en óns bezit en misschien onze arbeid.⁵⁹

De leden van de drie vakcentrales waren overduidelijk noch aan het begin van de jaren zeventig, noch aan het einde van die decade, van dit ideaal overtuigd. De invullingen van solidariteit die wel brede acceptatie vonden, kunnen in de eerder aangehaalde termen van De Beer en Koster als vormen van eenzijdige solidariteit worden bestempeld: Nederlandse werknemers onderkennen de onderlinge verbondenheid en de taak om mensen in de derde wereld te helpen, maar meenden daar in de regel zelf niet meteen baat bij te hebben.

Opvallend is dat het ideaal van wederkerige solidariteit met de derde wereld pas in de loop van de jaren zeventig op de voorgrond trad. Deze radicalisering van de solidariteit – die past in een

breder trend van de radicalisering van overgeleverde idealen in de lange jaren zeventig – werd gevoed door de onvrede over de bestaande samenleving, waarin het oude ideaal in gematigde vorm gerealiseerd was. Geïnspireerd door radicale denkers wilde een deel van de leden van de vakbeweging een stap verder gaan. Het besef dat Nederland zelf deel uitmaakte van een wereldwijde economische structuur die sommige landen benadeelde, maakte verandering in Nederland zelf bovendien van belang. Vervolgens versterkte de zichtbare onmacht van Nederland op internationaal niveau de aandacht voor de persoonlijke leefwereld, waarin mensen zichzelf misschien wel zouden kunnen bevrijden. De concentratie op de eigen leefwereld was ook een vlucht naar voren: de in de ogen van de radicalen te weinig solidaire vakbondsleden, zouden meer betrokken raken wanneer ze de problemen van werknemers in de derde wereld als hun eigen problemen gingen beschouwen.

De geschiedenis van de SOSV werpt niet alleen licht op de ontwikkeling van het ideaal van solidariteit, maar ook op zijn grenzen. De onvrede over wereldwijde ongelijkheid was groot en het idee dat de vakbeweging over de nationale grenzen heen een gemeenschap vormde, stuitte nauwelijks op weerstand. Het idee van wereldwijde solidariteit werd echter verschillend ingevuld. Vooral de mate van verbondenheid bleek in dit kader omstreden: de meerderheid van de werknemers was wel bereid incidenteel een bedrag over te maken om collega's in het buitenland te helpen, maar accepteerde het perspectief van een directe wederkerige solidariteit niet. De Nederlandse werknemers waren over de Nederlandse grenzen heen solidair, maar wel met mate.

34. Kolkman, 'Staatkundige mannen', *Het katholiek Nederland II*, 383-384.
35. Woorden van Van Rossum in: *Het Katholiek Nederland 1813-1913*. Deel I, ten geleide.
36. Socialisten komen uiteraard in heel veel soorten en maten. Omdat alternatieve richtingen als Domela Nieuwenhuis' vrije socialisme zich niet uitspraken over het eeuwfeest, is 'socialist' of 'sociaal-democraat' in dit stuk synoniem voor SDAP-er.
37. Zie o.a. Tom van der Meer, Steven van Schuppen, Sjoerd Veen, *De SDAP en de kiesrechtstrijd. De ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894-1913* (Amsterdam 1981) 162-167.
38. Alle voorgaande citaten 'Meedoen?', *Het Volk*, 26-6-1912.
39. Bijvoorbeeld 'Op de teentjes getrapt', *Het Volk*, 16-5-1913, waarbij de krant het (besloten) bezoek van de koningin aan de tentoonstelling hekelde.
40. *Het Volk*, 8-5-1913.
41. *Het Volk*, 28-8-1913.
42. Alle voorgaande citaten uit *Handelingen Tweede Kamer*, 1912-1913, 3032-3034.
43. *Het Weekblad, bijvoegsel van het Volk*, 11-7-1912.

'Een stukje ellende in uw eigen wereldje'

1. Voor commentaar op eerdere versies van dit artikel ben ik de leden van de onderzoeksgroep Het Publieke Onbehagen en Roel von Meijenfeldt dankbaar. Ook Piet Jeuken, de voormalig directeur van de SOSV, ben ik veel dank verschuldigd. Hij nam de tijd voor een uitvoerig gesprek over de geschiedenis van de stichting en gaf zeer behulpzaam commentaar op eerdere conceptversies van de tekst.
2. *ONKERST. Gezamenlijke uitgave van de NKV bladen* (1972). IISG L 11/674.
3. G. Garavini, 'The colonies strike back. The impact of the Third World on Western Europe, 1968-1975', in: *Contemporary European History* 16 (2007) 3, 299-319.
4. D. Hellema, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012), 16-19.

5. P. Hazenbosch, *Voor het volk om Christus' wil. Een geschiedenis van het CNV* (Hilversum 2009) 327-338; F. Hueting, F. de Jong Edz., R. Neij, *Naar groter eenheid. De geschiedenis van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen 1906-1981* (Amsterdam 1982) 362-375.
6. P. de Beer en F. Koster, *Sticking together or falling apart? Solidarity in an era of individualization and globalization* (Amsterdam 2009) 15-20.
7. H. Beerends, *De Derde Wereld Beweging. Geschiedenis en toekomst* (Utrecht 1992); M. Kuitenbrouwer, *De ontdekking van de Derde Wereld. Beeldvorming en beleid in Nederland 1950-1990* (Den Haag 1994); L. Wijmans, 'De solidariteitsbeweging. Onverklaard maakt onbemind' in: J.W. Duyvendak e.a. (red.), *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam 1992) 121-140; H. Beerends en M. Broere, *De bewogen beweging. Een halve eeuw mondiale solidariteit* (Amsterdam 2004).
8. Vgl. H. Thörn, 'The meaning(s) of solidarity. Narratives of anti-apartheid activism', *Journal of Southern Africa Studies* 35 (2009) 2, 417-436.
9. M.R. Garcíá (red.), *Labour internationalism: different times, different faces* (Brussel 2006); G. van Goethem, *De Internationale van Amsterdam. De wereld van het Internationaal Vakverbond (IVV), 1913-1945* (Amsterdam 2001); P. Pasture, *Histoire du syndicalisme chrétien international. La difficile recherche d'une troisième voie* (Paris 1999); P. Waterman, *Globalization, social movements & the new internationalisms* (Londen 1998) 15-44. Vgl. Akira Iriye, *Global community. The role of international organizations in the making of the contemporary world* (Berkeley etc. 2002).
10. Hueting, *Eenheid*; 218-225.
11. Vgl. H. Oosterhuis, 'Nota inzake de hulp aan de economisch minder ontwikkelde gebieden', 8-11-1951; 'Trade unionism in under-developed countries', *Labour News From Britain*, 10-07-1952. IISG: NVV, internationale dienst, 102: Ontwikkelingssamenwerking (1949-1959), map ontwikkelingssamenwerking 1951-1956.
12. J.G. van der Wouwe, 'Hulp aan onder-ontwikkelde gebieden. Actie der internationale vakbeweging', 6-11-1956'. IISG: NVV, internationale dienst, 102: Ontwikkelingssamenwerking (1949-1959).

13. 'Tekst van de resolutie, aangekomen op het jubileumcongres van het NVV'. IISG: NVV, internationale dienst, 102: Ontwikkelingssamenwerking (1949-1959).
14. Beerends, *Bewogen beweging*, 34.
15. A. Borstlap, 'Een boodschap voor heel het volk', *Onze wereld* (1958) april, 1.
16. *Program van actie. Overlegorgaan N.V.V. – N.K.V. – C.N.V.* (z.p. 1967) 6.
17. *Actieprogramma 1971-1975*, IISG: Overlegorgaan, 53: Brochures, map 'Uitgegeven brochures'.
18. Van Dam, *Religion und Zivilgesellschaft*, 268-285.
19. Lesbrieft Overlegorgaan 1970. IISG Bro 309/14.
20. Stjernø, *Solidarity*, 180-182, 212-214, 234-235.
21. Beerends, *Bewogen beweging*, 32-33.
22. 'Notitie inzake mogelijke opzet en financiering van een projekt door de Commissie Ontwikkelingshulp van het NVV', 18-4-1969. IISG: NVV, commissiearchief 1964-1972, 727: Ontwikkelingshulp 1967-1969.
23. 'Nota betreffende institutionalisering van de hulpverlening van de Nederlandse Vakbeweging aan ontwikkelingslanden (met name Suriname, de Nederlandse Antillen en Indonesië)'. IISG: NVV, commissiearchief 1964-1972, 728: Ontwikkelingshulp 1970.
24. Ibidem.
25. Kwartaalverslag van de Stichting Ontwikkelingssamenwerking Vakbeweging voor de periode 1 oktober 1972-31 december 1972. IISG: Overlegorgaan, 56: SOSV.
26. Brochure 'How to use dutch official development aid for trade union projects in developing countries?', IISG: Overlegorgaan, 56: SOSV.
27. 'Schets van een strategie op middellange termijn inzake ontwikkelingssamenwerking van het NVV (tot 1975)', 8-9-1970. IISG: NVV, commissiearchief 1964-1972, 729: Ontwikkelingshulp 1971-1972.
28. P.A.M. Malcontent en J.A. Nekkers, 'Inleiding. "Doe wel en zie niet om"' in: Idem (red.), *De geschiedenis van vijftig jaar Nederlandse ontwikkelingssamenwerking 1949-1999* (Den Haag 1999) 11-60, aldaar 30-31.
29. 'Stichting Ontwikkelingssamenwerking Vakbeweging. Voorlichtings- en mentaliteitsbeïnvloedingsproject met betrekking tot de problematiek van de ontwikkelingssamenwerking'. IISG:

- NVV, commissiearchief 1964-1972, 729: Ontwikkelingshulp 1971-1972.
30. *De plaats van de arbeid. Tweede discussienota* (1973), IISG Bro 248/13. *De plaats van de Arbeid. Verslag van de uitkomsten van een discussieproject onder leden van NVV, NKV en CNV* (1975), IISG 1990/4730.
 31. Vgl. L.J. van Damme en M.G.M. Smits (red.), *Voor de ontwikkeling van de Derde Wereld. Politici en ambtenaren over de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking 1949-1989* (Amsterdam 2009) 216-217.
 32. Folder *Bewustwordingsproject Stichting Ontwikkelingssamenwerking Vakbeweging* (November 1973). IISG: Overlegorgaan, doos 56: SOSV.
 33. Ibidem.
 34. 'Bewustwordingsproject. Verslag over de periode 1 september 1973 tot 1 april 1974'. IISG: Overlegorgaan, doos 56: SOSV.
 35. 'Kort verslag ekstra D.B.-SOSV 21 mei 1974'. IISG: Overlegorgaan, doos 56: SOSV.
 36. P. Reckman, *Ons soort mensen. Over de derde wereld en de onze* (Utrecht 1973), citaat op blz. 33.
 37. 'Bewustwordingsproject m.b.t. de ontwikkelingsproblematiek van het NVV, NKV en CNV in de jaren 1974-1980' [augustus 1974]. IISG: Overlegorgaan, doos 56: SOSV.
 38. SOSV, *Bauxiet, Billiton en Suriname. Over de derde wereld en de onze. Voorstudie voor 'De buit is binnen'* (Utrecht 1974) 4.
 39. Ibidem. Citaat op blz. 223
 40. SOSV, *De buit is binnen. Over de derde wereld en de onze: Bauxiet, Billiton, Suriname* (Utrecht 1974). Citaat uit: SOSV, *Voorstudie*, 1.
 41. SOSV, *Verslag Bewustwordingsproject 1 december 1974-1 april 1975* (Utrecht, mei 1975). 'Bijlage agenda 4 juni 1975'. IISG: Overlegorgaan, doos 53: Brochures. Zie ook N.N., *Het zijn kollega's en daar staan we voor!* (z.p. 1975), IISG Bro 2141/5.
 42. AKZO: 3600 arbeidsplaatsen weg. (Woerden 1976). IISG: BRO 1371/8. *Unilever wordt de soep heter gegeten dan opgediend...???* (Woerden, z.j.). IISG: Bro 450/19.
 43. C.H. Koetsier, 'Bewustmaking voor ontwikkelingssamenwerking, met of zonder klassenstrijd', *Evangelie en Maatschappij* 27 (1974) 6-7, 121-127, citaat 123.
 44. 'Bewustwordingsproject. Verslag over de periode 1 september 1973 tot 1 april 1974'. IISG: Overlegorgaan, doos 56: SOSV.

45. Th. Offermans (namens Overlegorgaan) aan Stichting Ontwikkelingssamenwerking Vakbeweging, 18 maart 1975. IISG: Overlegorgaan, doos 56: SOSV.
46. Th. Offermans (adj. Secretaris overlegorgaan) aan de Stichting Ontwikkelingssamenwerking Vakbeweging, 18 maart 1975. Overlegorgaan, doos 56: SOSV.
47. 'Samenvatting van de 72^e vergadering van de bestuurscommissie van het Overlegorgaan van 5 december 1973, gehouden bij het CNV'. IISG: Overlegorgaan, doos 54: Verslagen Bestuurscommissie Overlegorgaan.
48. 'Samenvatting van de 80^e vergadering van de Bestuurscommissie van het Overlegorgaan, gehouden op 4 september 1974 bij het CNV'. IISG: Overlorgaan, doos 54: Verslagen Bestuurscommissie Overlegorgaan.
49. A. Hordijk (alg. secr. CNV) aan de Bestuurscommissie van het Overlegorgaan, 27-11-1973. IISG: Overlegorgaan, doos 54: Agenda's Bestuurscommissie Overlegorgaan.
50. 'Verslag van de d.b. vergadering SOSV d.d. 11 april 1974'. IISG: Overlegorgaan, doos 56: SOSV.
51. SOSV, *Verslag Bewustwordingsprojekt 1 december 1974-1 april 1975* (Utrecht, mei 1975). 'Bijlage agenda 4 juni 1975'. IISG: Overlegorgaan, doos 53: Brochures.
52. M. Dierikx, 'Inleiding' in: Idem e.a., *Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave deel 4: 1973-1977* (Den Haag 2005) ix-xxiv, aldaar xxiii.
53. *Op weg naar een multinationale vakbeweging* (1975) 1 [uitg. SOSV], IISG Bro 677/13 fol.
54. Ibidem, 2.
55. Ibidem, 4.
56. Ibidem, 15.
57. G. Pruim en R. van der Woude, 'Van monddood naar mondigheid. 40 jaar CNV-Actie Kom Over' in: G.J. Schutte (red.), *Grenzeloos christelijk-sociaal. Internationale activiteiten van de christelijk-sociale beweging* (Amsterdam 2009) 82-92.
58. Vgl. FNV, *De FNV en ontwikkelingssamenwerking. Feiten en meningen* (Amsterdam 1984).
59. F. Franssen, *De prijs van de solidariteit. Het internationale kapitaal, de derde wereld en de vakbeweging* (Bussum 1975) 7.